

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І СТУПЕНЯ ОБМЕЖЕНЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Рябовол Л. Т.,

доктор педагогічних наук, професор,

професор кафедри державно-правових дисциплін та адміністративного права

Центральноукраїнського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

У дослідженні встановлено, що терміно-поняття «державний суверенітет» є ширшим, ніж «незалежність держави», й охоплює його. Незалежність держави як її самостійність і рівноправність у міжнародних відносинах є обов'язковим складником державного суверенітету. Рисами, що позначають державу як суверенну, незалежну, є територіальна цілісність, здатність національних Збройних Сил забезпечити зовнішню безпеку та політична, фінансова, організаційна спроможність вирішувати різні питання життєдіяльності держави. Суверенітет держави – складне явище, зумовлене її економічною, політичною, військовою спроможністю. Умовами розвитку держав, так само й України, нині є глобалізація й інтеграція в європейський і світовий правовий, політичний, економічний, культурний простір. Викладені вченими думки щодо ступеня обмежень державного суверенітету за таких умов систематизовано у дві наукові позиції: 1) роль суверенітету держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелується; 2) глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи пристосовуватися до вимог глобальних ринків, посилювати конкурентоспроможність, розвиватися. Установлено, що принциповою є позиція щодо неможливості обмеження незалежності держави як зовнішнього аспекту її суверенітету. Аналіз наукової літератури засвідчив, що дослідники проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів суголосні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим, натомість має зміцнюватися, визначальним має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів. Потенціал глобалізаційних процесів варто використати для ефективного розв'язання внутрішніх проблем, розвитку економічної сфери, подолання корупції та злочинності, побудови сильної демократичної держави й громадянського суспільства.

Ключові слова: держава, глобалізація та євроінтеграція, обмеження суверенітету держави, економічний суверенітет, інформаційний суверенітет.

Постановка проблеми. Для широкого загалу державний суверенітет і незалежність держави – терміно-поняття, які позначають одне й те ж явище. Значною мірою це пояснюється тим, що відповідні визначення в доступних джерелах не дають змоги чітко розмежувати ці якості держави й принципи її організації. Значною мірою «заплутують» як пересічних громадян, так і дослідників цього питання назви документів, які посіли чільне місце в новітній історії нашої країни, визначили напрям її подальшого розвитку. Так, якщо один із них – Декларація про *державний суверенітет* України від 16 липня 1990 року, то інший – Акт проголошення *незалежності* України від 24 серпня 1991 року. У преамбулі Декларації при цьому зазначено, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Документ відіграв важливу роль в утвердженні реального суверенітету й розбудові України як держави, вважають В. Погорілко, В. Шемшученко та ін. [1]. На думку І. Мельникової, ним започатковано процес новітнього вітчизняного державотворення, створено правові передумови для ухвалення Акта проголошення незалежності України, згідно з текстом якого, саме здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної української держави – України [2].

Від згаданих вище доленосних для нашої держави документів терміно-поняття «незалежність» і «суверенітет» «успадковані» вітчизняним Основним Законом, у якому їх закріплено й розмежовано. Так, згідно зі ст. 1 документа, Україна є суверенна й незалежна, демократична, соціальна, правова держава [3]. Такі ж положення (терміни) закріплені й у конституціях інших європейських держав.

Наприклад, Румунія, згідно зі своєю Конституцією, є суверенною, незалежною, єдиною та неподільною державою. У статтях 1 і 3 Конституції Португалії закріплено принцип суверенної Республіки, а в ч. 1 ст. 7 – принцип національної незалежності як визначальний для цієї країни в міжнародних відносинах [4, с. 18].

Проблематика державного суверенітету, незалежності держави становить науковий інтерес фахівців з філософії, у т. ч. філософії права, загальнотеоретичної юриспруденції, конституційного права України й державного права зарубіжних країн, політичних і правових учень, порівняльного правознавства, політології. Ними досліджено такі її аспекти: державний суверенітет як предмет наукових досліджень (Ю. Шемшученко), як властивість державної влади (Є. Кубко), основа національної ідентичності українського суспільства (Н. Чорна); соціально-політична сутність і юридичний зміст суверенітету держави (Н. Пархоменко); конституційні й міжнародно-правові аспекти забезпечення, гарантії державного суверенітету України (Ю. Барабаш, В. Ковтун, О. Майборода, А. Селіванов та ін.); економічний суверенітет (В. Макутов); інформаційний суверенітет (В. Горовий) тощо. Суверенітету держави в умовах глобалізації дослідження присвятили В. Геєць, В. Горбатенко, І. Кресіна, Ю. Мірошниченко, Н. Оніщенко та ін. Водночас у зв'язку зі своєю актуальністю окреслена проблема продовжує становити науковий інтерес.

Мета статті – з'ясувати співвідношення терміно-понять «державний суверенітет» і «незалежність держави», визначити риси суверенної/незалежної держави, сучасні виклики суверенітету/незалежності України й перспективи розвитку в контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Державний суверенітет розглядають як юридичну властивість, що характеризує верховенство, єдність і неподільність державної влади всередині країни та її незалежність на міжнародній арені, правову, політичну, економічну, соціальну самостійність (Н. Пархоменко [5, с. 114]). У вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції та конституційно-правовій теорії усталеною є позиція, що суверенітет держави має два складники/аспекти – внутрішній і зовнішній. Якщо внутрішній – це верховенство, єдність і неподільність, тобто повнота державної влади всередині країни, то зовнішній – це є незалежність держави, що означає рівноправність у міжнародних відносинах, самостійність в ухваленні рішень з питань зовнішньої політики за умови дотримання норм міжнародного права й поваги до суверенітету інших країн. Незалежна держава – повноправний суб'єкт міжнародного права, непідпорядкований будь-якій зовнішній владі. Отже, незалежність держави – обов'язковий складник державного суверенітету, держава не може розглядатися як суверенна без забезпечення її незалежності.

Проаналізуємо, які риси позначають державу як незалежну. Передусім це – територіальна цілісність, тобто цілісність і недоторканність території в межах державного кордону. Важливо, що відповідне положення закріплено в Конституції України [3], згідно зі ст. 2 документа, суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах наявного кордону є цілісною й недоторканою. За статтею 17, захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Істотною ознакою й водночас умовою незалежності держави є здатність забезпечити зовнішню безпеку, особливу роль у чому покликані відігравати національні Збройні Сили. Оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, зазначені в ст. 17 вітчизняного Основного закону [3], покладаються на Збройні Сили України. Сьогодні вони суттєво просунулися у своєму розвитку, кадровому, матеріально-фінансовому, технічному забезпеченні, проте реальний стан державної території України позначається порушенням недоторканності й територіальної цілісності, і це є серйозним викликом для незалежності сучасної України.

Незалежність держави означає також можливість самостійно, без будь-яких зовнішніх впливів, визначати мету функціонування, методи й форми виконання відповідних завдань, здатність приймати необхідні нормативно-правові акти й забезпечувати їх виконання, застосовуючи в разі потреби заходи державного примусу. Визначальними для забезпечення суверенітету й незалежності держави є її політична, фінансова, організаційна спроможність вирішувати різноманітні питання життєдіяльності держави.

Розвиток і посилення державного суверенітету України не є можливим без забезпечення її економічної безпеки. Не можна не погодитися з тезою В. Макутова, що в основі державного суверенітету – суверенітет економічний. Для успішного розв'язання економічних проблем державі потрібна достатня частка власності на природні ресурси та значна частка в доходах, якими можна розпоряджатися в суспільно важливих цілях, без чого держава неспроможна ефективно управляти економікою, бути суверенною, вважає вчений [6, с. 8]. Ця теза нині є дискусійною. Так, у контексті розгляду проблеми підвищення ефективності державного управління в економічній сфері висловлюються думки про необхідність максимальної приватизації, що до того ж, уважається, є дієвим засобом боротьби з корупцією, яка є поширеним явищем у діяльності державних підприємств. Так чи інакше,

погоджуємося з Н. Пархоменко [5, с. 118] у тому, що власність є економічною основою суверенітету, тому в умовах глобалізації, існування зброї масового знищення, тобто військової переваги окремих країн, економічної нерівності, посилення впливу транснаціональних корпорацій на світові політичні процеси слабозвинені держави неповною мірою володіють суверенітетом.

Складником державного суверенітету є інформаційний суверенітет. Умовами, які актуалізують проблему його забезпечення, є як демократизація та глобалізація, так і розширення меж інформаційної діяльності за рахунок електронних інформаційних технологій. Відповідно, виокремлюють негативні впливи на суверенні інформаційні ресурси. Негативними зовнішніми впливами, вважає В. Горовий [6, с. 13], є інформаційні війни й атаки, пов'язані з економічними інтересами транснаціональних компаній, внутрішніми – кримінал у системі вироблення інформаційних ресурсів, низькоякісні інформаційні ресурси й відсутність відповідальності за духовний рівень інформації, адекватність її суспільним потребам.

Загалом, виходячи з того, що суверенітет – це форма, яка має бути наповнена правовим, економічним, політичним, культурним змістом, його дієвість Н. Пархоменко пов'язує з економічним, політичним, військовим становищем держави на політичній карті світу й підкреслює, що всі ці складники суверенітету взаємопов'язані та взаємозумовлені [5, с. 118].

Якщо говорити про перспективи суверенітету України та й будь-якої іншої держави, то очевидно, що вони полягають у площині глобалізації й інтеграції у світовий, зокрема європейський, простір (правовий, політичний, економічний, культурний). В. Горбатенко вважає, що розгортання глобалізації – головна тенденція сучасних міжнародних відносин, а сама глобалізація – загальносвітовий соціальний процес, що охоплює потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, які зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми [6, с. 14]. У цьому контексті акцентуємо на усталену в зарубіжній і вітчизняній юриспруденції позицію, що суверенітет держави не є абсолютним явищем, має обмежений характер. Це пояснюється інтересами, потребами й вимогами світового співтовариства у зв'язку з прагненням унеможливити свавільну поведінку держав на міжнародній арені. Як зазначає Є. Стрельцов [7, с. 49], кожний учасник спільноти, окрема особа чи держава, повинна «жертвувати» часткою своєї незалежності для загального соціального компромісу.

До питання обсягу державного суверенітету цікавим є підхід Н. Пархоменко. На її думку, суверенітет як невід'ємна властивість держави завжди повний і виключний, що на практиці означає повноту законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, усунення будь-якого іноземного впливу, незалежність від інших держав у міжнародних відносинах, окрім договірних, що не зачіпають основ суверенітету [5, с. 117]. Виходячи з такої логіки, можливими є міжнародні відносини, які зачіпають основи суверенітету держави, отже, він не є повним і виключним, як стверджує вчена.

Щодо ступеня обмежень державного суверенітету висловлюються різні думки, які умовно можна систематизувати у дві наукові позиції. Прихильники першої вважають, що в умовах взаємозалежності міжнародного співтовариства, що зростає, утворення наддержавних і наднаціональних утворень роль суверенітету конкретної держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється. Н. Пархоменко зазначає, що в юридичній і політичній науках, практиці державотворення з'явилися теорія «ділимості» суверенітету, концепції «несуверенної»/«напівсуверенної» держави, «потенційного», «залишкового», «субсидіарного», «неповного», «обмеженого» суверенітету [5, с. 120]. Виходячи з напрацювань Є. Стрельцова, інтенсивна глобалізація й активні інтеграційні процеси вимагають, аби держави передавали свої традиційні функції та повноваження міжнародним організаціям для вирішення регіональних та універсальних завдань [7, с. 56]. Крім членства в міжнародних організаціях, до чинників, з якими стикається будь-яка національна держава й під впливом яких «обмежується»/«розмивається» її суверенітет, Ю. Шемшученко зараховує примат міжнародного права тощо [6, с. 4].

О. Джураєва також зазначає, що намагання обґрунтувати теорію світової держави спричинило появу тез про «кінець національної держави», «застарілість» державного суверенітету, про те, що суверенітет «заважає глобальним прогресивним процесам, інтеграції держав» (Л. Явич), стає обмеженим, відбувається його розмивання, ерозія та дифузія (Н. Пастухова). Згідно з протилежною позицією, глобалізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушує пристосовувати її політику до вимог глобальних ринків, змінюючи рамкові умови державної діяльності, отже, посилювати свою конкурентоспроможність і розвиватися [8, с. 27]. І. Кресіна констатує, що більшість вітчизняних конституціоналістів обстоюють позицію (фактично, другу з наведених), згідно з якою глобалізація не вносить істотних змін у міжнародну структуру й суверенна держава залишається головним суб'єктом зовнішніх відносин і визначальним чинником глобалізації, при цьому має сприяти інтеграції економіки і громадян у світове господарство й подоланню суперечностей між інтересами суспільства та глобального розвитку [6, с. 11].

У контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів подальший розвиток держав не може не супроводжуватися збільшенням ролі політичного, соціально-економічного, культурного зовнішніх чинників, під впливом яких вони, так само й Україна, будуть усе глибше інтегруватися в єдиний світовий простір, який функціонує за єдиними юридичними умовами. При цьому можливості конкретної держави щодо її регуляторної політики будуть звужуватися, не виключено, що вона буде змушена поступатися частиною суверенних прав у зв'язку з необхідністю враховувати волю наддержавних, наднаціональних утворень/об'єднань, членом яких вона є або прагне стати. Разом із тим, виходячи з установленого вище співвідношення понять «державний суверенітет» і «незалежність держави», принциповою є позиція щодо неможливості обмеження *незалежності* держави. В. Ковтун вважає, що саме конституційно укорінені відмінності суверенітету від незалежності пояснюють, чому конституційна теорія держав дає змогу часткового делегування суверенних прав (внутрішній суверенітет) до ЄС, тоді як незалежність (зовнішній суверенітет) зберігають за собою [4, с. 18]. Водночас якщо і йдеться про зовнішнє обмеження суверенітету, то важливо, аби воно відбувалося на засадах і в межах, які встановлює сама держава. Примусове здійснення тих чи інших заходів, зокрема, під міжнародно-правовим тиском не має нічого спільного з реалізацією державного суверенітету, натомість може свідчити про його брак, акцентує Є. Кубко [6, с. 7]. У таких випадках державна влада має змінитися або її ліквідує як суверенний інститут, що призводить зазвичай до ліквідації самої державності.

Сутність того, що відбувається з державним суверенітетом в умовах глобалізації, Ю. Шемшученко вбачає в такому. Відчуваючи істотні впливи глобалізаційного характеру, суверенітет не втрачає політико-правової цінності, а залишається важливою характеристикою держави. Вступаючи до міжнародних чи міждержавних об'єднань, держава передає їм не суверенітет, а певні суверенні права для досягнення спільних економічних, екологічних та інших цілей, точніше, права на здійснення відповідних функцій. Не змінює природу державного суверенітету й принцип примату міжнародного права, адже, по-перше, не всі держави визнали його, по-друге, Статут ООН прямо закріпив принцип суверенної рівності держав. Відмова від державного суверенітету рівнозначна відмові від територіальної цілісності, від права бути господарем у власному домі, акцентує вчений [6, с. 4].

І. Кресіна [6, с. 11–12] також вважає, що доктрина державного суверенітету не застаріла й держава надовго залишиться найвищою одиницею історичного й політичного життя, при тому що обсяг суверенних прав у сучасному світі значно перерозподілився між над- і субнаціональними, національними, а іноді регіональними й муніципальними одиницями. Суверенітет нині в чомусь скорочуватиметься (скажімо, у питаннях економічної стратегії), в іншому – закріплюватиметься й навіть зростатиме. Центральні позиції за національною державою зберігаються в таких напрямках, як забезпечення національної безпеки, боротьба з міжнародним тероризмом і транскордонною злочинністю; надання соціальних послуг, забезпечення соціальних стандартів; ринкове регулювання; контроль видобутку природних ресурсів; управління міграцією, запобігання міжетнічним конфліктам тощо.

Суголосна з викладеною позицією вітчизняних учених й Н. Чорна, котра вважає, що національні держави залишаються міцно діючими одиницями, хоча їм і протистоять величезна кількість міжнародних владних інститутів і структур, які діють незалежно від відстані. У глобальній політиці беруть участь недержавні, субнаціональні актори, національні групи тиску, пов'язані передусім із медіаресурсами, економікою. Учена акцентує, що за таких умов політико-культурне розмивання національного суверенітету викликає все більший протест та актуалізує, хоча й ускладнює збереження державами своєї національної ідентичності, протистояння уніфікації [9, с. 35].

В. Горбатенко наголошує, що в інтересах будь-якої країни не просто доєднатися до глобалізаційних процесів, а зайняти в них значуще місце, використати її для національного розвитку, не стати жертвою глобального неокolonіалізму [6, с. 14]. Завдяки припливу інвестицій, стимулюванню конкуренції глобалізація дає національній державі шанс на оновлення й економічне зростання, однак, як справедливо зазначає О. Джураєва, використання його значною мірою залежить від якості державної політики в цій сфері, створення правових засад для неї, ефективності її реалізації та захисту національних інтересів [8, с. 27]. Поділяємо думку І. Кресіної [6, с. 11], що стратегія національних держав стосовно суверенітету полягає в пошуку адекватних відповідей на виклики глобалізації, активній участі в регіональній і глобальній інтеграції. Отже, докорінні реформи суспільного життя варто підпорядкувати утвердженню суверенних засад України.

Висновки. У процесі дослідження встановлено, що у співвідношенні терміно-понять «державний суверенітет» і «незалежність держави» перше є ширшим та охоплює друге. Незалежність держави – це передусім її зовнішня незалежність, самостійність і рівноправність у міжнародних відносинах, обов'язковий складник державного суверенітету. З'ясовано, що процеси глобалізації та інтеграції суттєво впливають на розвиток суверенітету національних держав. У результаті аналізу й систематизації підходів до визначення його обсягу/меж за таких умов визначено дві основні наукові позиції: 1) роль суверенітету держави суттєво зменшується, його значення поступово нівелюється; 2) глоба-

лізація не послаблює державу, а кидає їй виклик, змушуючи пристосовуватися до вимог глобальних ринків, посилювати конкурентоспроможність, розвиватися. Принциповою при цьому є позиція вчених щодо неможливості обмеження незалежності держави як зовнішнього аспекту її суверенітету. Дослідники проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів суголосні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим, натомість має зміцнюватися, визначальним має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів.

Перспективною у напрямку дослідження є розроблення питань економічного, інформаційного, екологічного суверенітету як складників державного суверенітету.

Ryabovol L. State sovereignty: scientific approaches to defining the concept and degree of constraints in the context of globalization

The study found that the term “state sovereignty” is broader than “state independence” and encompasses it. The independence of the state as its independence and equality in international relations is a necessary component of state sovereignty. The traits that characterize the state as independent are the territorial integrity, the ability of the national Armed Forces to provide external security and the political, financial, organizational capacity to address various issues of the state's life. The sovereignty of the state is a complex phenomenon, whose effectiveness is conditioned by its economic, political and military capacity. The prospects of Ukraine's sovereignty, like any other state, lie in the plane of globalization and integration into the European and world legal, political, economic, and cultural space. Opinions on the degree of limitations of state sovereignty under these conditions are systematized into two scientific positions: 1) the role of state sovereignty is significantly reduced, its importance gradually being leveled; 2) globalization does not weaken the state, but it challenges it, forcing it to adapt to the requirements of the global markets, enhance competitiveness, and develop. The principle is that it is impossible to limit the independence of the state. In a context where globalization and European integration will continue to have a significant impact on Ukraine, it is important that its sovereignty is not lost. The preservation of the nation-state and the consideration of national interests must be decisive. The potential of globalization processes should be harnessed to effectively address internal problems, develop the economic sphere, combat corruption and crime, build a strong democratic state and civil society.

Key words: state, globalization and European integration, restriction of state sovereignty, economic sovereignty, information sovereignty.

Література:

1. Погорілко В.Ф., Шемшученко Ю.С. Декларація про державний суверенітет України 1990 р. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
2. Мельникова І.М. Декларація про державний суверенітет України 1990 р. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-ВР> (дата звернення: 22.08.2019).
4. Ковтун В.І. Гарантії державного суверенітету України: конституційні аспекти : монографія. Харків : Фактор, 2014. 216 с.
5. Пархоменко Н.М. Суверенітет держави: соціально-політична сутність та юридичний зміст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право»*. 2011. Вип. 14. С. 113–121.
6. Конституційно-правові засади державного суверенітету : до 20-ї річниці проголошення незалежності України. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 6. С. 3–16.
7. Стрельцов Є.Л. Державний суверенітет і суверенітет особистості: проблеми взаємовідносин. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матер. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 2013 р. Одеса : Фенікс, 2013. С. 48–60.
8. Джураєва О.О. Теоретико-правовий аспект суверенітету сучасної держави. *Науковий вісник Херсонського державного суверенітету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 25–28.
9. Чорна Н.В. Державний суверенітет як основа національної ідентичності українського суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2011. № 980. Вип. 45. С. 34–39.